

ZENICA UOČI 1900. GODINE

(prilozi za historiju zavičaja)

Zenica je grad nastao na viševjekovnim tokovima različitih civilizacija, i kultura koji su ostavili različite tragove. Mnogi svjedoci toga su nestali, što iznemoglošću, ponekad željom i snagom jačeg ili prodiranjem novog, ali se ipak nešto od svega toga zadržalo u legendi, historijskim izvorima ili u spomenicima kulture. Pod današnjim svojim imenom Zenica živi već skoro šest vijekova (po spomenu i zapisima od 20 marta, 1436. godine).

Arheološki nalazi potvrđuju znakove života u zeničkom kraju iz vremena mlađeg kamenog doba-neolita, između 3.000 i 2.000 godine p. n e. Raznovrsni nalazi, posebno oruđe i oružje potvrđuju postojanje ljudskih naselja na lokalitetima Drivuša i Gradišće. Najzanimljiviji arheološki nalazi su iz gradinskog naselja Kopilo (period između 900. i 800. godine p.n.e.) gdje su otkopani vrlo različiti keramički materijali, ugljenisana cerealija i žrnjevi za žito. To potvrđuje pretpostavku o zemljoradničkim djelatnostima, dok krupni grumenovi željezne troske ukazuju na pokušaje obrade i korištenja ruda i metala. Pojedini toponimi ukazuju na prisutnost ilirskih plemena, koji su nosioci halštatske kulture. Tako je riječ gradina (utvrđeno ilirsko naselje) prisutna u nazivima pojedinih zeničkih naselja (Gradac, Gradišće, Gračanica). Rimljani su u zeničkom kraju uspostavili svoju vlast početkom nove ere, pa se i po istraženosti, ali i značaju iz ovog vremena mnogo toga zna. Najznačajniji lokalitet je dvostruka kasnoantička bazilika na Bilmišću, koja pripada tipu bazilica gemina tj. bazilika bliznakinja, a vremenski pripada IV-V vijeku. Pronađeni arheološki materijal na Bilmišću ukazuje da se tu nalazi značajan rimski centar koji je saobraćajno bio povezan sa ostalim dijelovima Dalmacije. Ranije¹ se pretpostavljalo da se radi o municipijalnom sjedištu Bistua

Novae, no naknadnim arheološkim istraživanjima ova pretpostavka dovedena je u sumnju.

Sistematska istraživanja, posebno u Putovićima i Tišini, pojačavaju argumentaciju o posebnosti zeničkog kraja u rimsko doba. Pronađeno je nekoliko zanimljivih epigrafskih natpisa sa ostacima kaldrme. Pronađena je, zatim, jedna dragma i nekoliko komada rimskog novca iz III i IV vijeka. Otkopan je čitav kompleks rimskog naselja sa villom rusticom, termom, hramom i drugim pratećim objektima, i vrlo bogat arheološki materijal odlomci kamene plastike sa reljefom Silvana i Dijane, ornamentirana tranzena, kapiteli, tri vrlo interesantna mozaika, ukrasni predmeti od metala, stakla i kosti, keramike, sistem parnog grijanja, kanalizacija.

Identifikovan je i putni pravac dolinom rijeke Lašve preko prevoja Vjetrenice, koji se spuštao u zenički kraj. Cijelom dužinom sačuvao je elemente rimskog načina građenja puta (tzv. *via munita*), kolskog profila. Prema svemu pronađenom i identifikovanom moguće je pretpostaviti da je zenički kraj u antičko doba imao i igrao značajnu ulogu, kao jedno od karakterističnih mjesta Rimske imperije.

Iz perioda samostalne bosanske srednjovjekovne države ovaj kraj je poznat pod imenom Brod, sa zanimljivim toponimom Bilino Polje, gdje je bosanski ban Kulin potpisao Bilinopoljsku izjavu 8. aprila 1203 godine. U dokumentu je to naznačeno kao: «.. *acta apud Bosnum iuxta flumen loce, qui vocatur Boline Poile...*», a radi se o gotovo najznačajnijem političko-diplomatsko-vjerskom dokumentu, svjedočanstvu bosanske samostalnosti. U uskoj vezi sa ovim je i čuvena ali nedovoljno istražena ploča velikog sudije Građeše, iz kraja XII vijeka, koja je prvo i najznačajnije svjedočanstvo postojanja državnopravnih elemenata u bosanskoj banovini. Prema podacima koji se nalaze na ploči, u Bosni *su* egzistirale sljedeće institucije: veliki ban, veliki sudija, arhitekta i graditelj i pisar. Ona *se* s pravom, smatra autentičnim spomenikom bosanske nezavisnosti.

Isključivo zbog neistraženosti, vrijeme razvijenog srednjeg vijeka u zeničkom kraju je potpuno nepoznato, ali činjenica da se u neposrednoj blizini nalazi nekoliko kraljevskih gradova (Vranduk, Kraljeva Sutjeska, Bobovac) može da bude podatak na koji bi se trebalo osloniti. Treba napomenuti da je okolina Zenice bogata i stećcima. Evidentirane su skupine stećaka u Pojskama,

Kozarcima, Vjetrenicama, Janjićima, Putovićima, Puhovcu i Seocu. Pronađeni stećci svojom arhitekturom, likovnim i tekstualnim porukama dočaravaju savršen mir dobrih Bošnjana. Najznamenitiji stećak je onaj iz Puhovca, gosta Mišljena iz XV vijeka, koji približava mistični čar srednjovjekovne Bosne. Od prvog spomena imena Zenica u dubrovačkoj arhivskoj građi, 1436. godine prati se historija grada pod tim imenom.

Tursko-osmanlijska vojska osvojila je Zenicu već 1463. godine, te je uključila u sastav vilajeta i kadiluka Brod, prema nazivu za istoimenu srednjovjekovnu župu. Turci su sa sobom donijeli svoje običaje, navike, kulturu, vjeru, državnu i društvenu organizaciju, arhitekturu i mnogo toga uspjeli su da uklope u temelje bosanske posebnosti. O životu u samom gradu ili kasabi, do velikog pomora koji je počinila vojska princa Eugena Savojskog 1697. godine, može se samo ponešto pretpostaviti. Vjerovatno da se radi o tipično bosanskoj kasabi sa nekoliko mahala (prema izvještaju biskupa fra Marijana Maravića iz 1655. godine bile su četiri mahale).

Prema predanju, koje je opet oslonjeno na neke autentične podatke 1697. godine, Zenica je do temelja porušena. Ostale su sačuvane samo tri zgrade a svi stanovnici su pobijeni ili protjerani, o čemu svjedoče (dva crteža. Zenica 20. oktobra 1697. godine i nekoliko dana kasnije, spaljena). Oporavak zeničke kasabe tekao je dosta sporo i teško, posebno zbog toga što je to vrijeme unutrašnjih razmirica u tursko-osmanlijskom carstvu, uz istovremeno insistiranje na bosanskoj posebnosti, koja ima solidan podložak, vrijedne osnove i argumente.

U samom gradu se već početkom XVIII vijeka oblikuju dijelovi o kojima vrijedi posebno govoriti. Prije svega tu je čaršija, kao zanatsko-poslovni dio, zaseban stambeni dio koji je okruživao čaršiju i zatim treći, vjersko-prosvjetni. O privredi, zanatstvu i trgovini u zeničkom kraju vrlo je malo primarnih podataka. Od ranije je poznato da u ovom kraju dominira zemljoradnja (pšenica, ječam, zob, ali i šljiva) , trgovina je uglavnom na principu razmjene, a prisutni su i gotovo svi zanati koji bi trebalo da zadovolje lokalne potrebe. Asocijacije na prethodni srednjovjekovni period bude i mnogobrojni nišani, karakterističnog oblika i lika, s mnogo ornamenata, neobičnih i lijepih, pa se prema relevantnoj literaturi pretpostavlja da imaju iste ili slične korijene iz klesarskih škola u Mošćanici. Takvih

nišana ima u Klopču, Janjićima, Mošćanici, Musalli i još kojekuda, razbacanih i neproučenih, pa se možda i tu krije dio nepoznate prošlosti zeničkog kraja.

Zenica je dobijala i obličja duhovnog. Tako je, prema podacima iz 1574. godine, poznat i jedan prepisivač sa arapskog jezika iz ovih krajeva. Radi se o Hasanu, sinu Jusufa Sarajlije iz Zenice, koji je prepisao "Muhtasar-al-Quduri". Promjene smjera tursko-osmanlijskih osvajanja, gubici na ratištima kao i izmjena smjera glavnog drumca su razlozi da se u toku XVII vijeka mnogo toga mijenja u cijeloj Carevini, što se primjećuje i u Zenici. Ovaj grad će u naredni, XVIII vijek, ipak ući sa kompleksima perifernosti i niže vrijednosti. Sve će to biti pojačano pošastima, kao što su kuga i kolera. Historijski izvori bilježe po zlu čuvene 1742., 1762., i 1783. godinu. Učestale bune i ustanke, i pojava anarhije su temeljnice života grada. U to vrijeme grad preživljava jednu od jačih i većih kriza prouzrokovanih nenavikavanjem na upotrebu unutrašnjih snaga i okretanje Zenice samoj sebi. U tom vremenu, predanje spominje jednog vezira rodom iz Zenice, po zlu čuvenog Deftedariju.

Pored krvoločnosti i genocidnosti kojom se princ Eugen Savojski odnosi prema Zenici, jedan od njegovih pratilaca opisuje dolinu rijeke Bosne kao nešto nevjerovatno, što se može samo uporediti sa deltom rijeke Nila. Da nije riječ o grješki potvrđuje i zapis fra Mate Delivića, nastao pedeset godina kasnije u kojem se kaže da je "Zenica mjesto u središtu Bosne, izvrsna svojom ljepotom i plodnošću zemlje".

Od druge polovine XVIII vijeka tursko-osmanlijsko carstvo i njegov feudalno-timarski sistem ušli su u akutnu krizu. Historijski izvori bilježe pobunu protiv serdengedžijskog age, koja je izbila 1751.godine. Zeničko stanovništvo je odbilo da daje "kršle" tadašnjem paši. Postojanost anarhične situacije uticalo je, te bila jedan od vjerovatnih razloga da su Zeničani krajem XVIII vijeka bili obavezni da daju kolektivni ćelifemu (jamstvo).

Duhovni život u Zenici u XVIII vijeku je mnogo intenzivniji, te se primjećuju mnogo promjene, čemu doprinosi i činjenica da je identifikovan i prvi domaći pjesnik alhamijado književnosti. Riječ je o imamu zeničke jalijske džamije koji se potpisivao kao Edhem ćatib. Imam Edhem Jalimam poznat je po pjesmi: "Savjet ženama". Iz XVIII vijeka poznata su i tri prepisivača iz Zenice. To su Muhamed bin Ahmed, zvani kadija, rođen u Zenici, također

kadija Muhamed bin Fadlulah Mufti-Balta koji je prepisao četiri rukopisa sa arapskog jezika, i treći je Derviš bih Hasan, Zeničanin, zvani Mulla, koji je na svoj rukopis ostavio i datum: 26.novembar 1783. godina. Prema nekim pretpostavkama, ovom periodu pripadaju i tri prepisivača čiji rukopisi nisu decidno datirani . Radi se o Ali bin Ishaku iz sela Putiš kod Zenice, Muhamedu Bosnevi Zeničavi i Muhamedu. Nešto podataka o životu, ljudima, promjenama, svakodnevnim temama mnogo čemu još nalazi se u jednom od tri sačuvana sidžila zeničkog naiba koji je vođen u vremenskom intervalu 1170.-1173. godina po Hidžri (ili 1757.-1760. godina). Među dragocjenim podacima u ovom sidžilu se spominju i tri zenička naiba: Omer-efendija i Omer-efendija Behram. Od ličnosti iz upravnog aparata vlasti u Zenici vrijedno pažnje je spomenuti ime kadije Halim efendije Šerifovića, rodom iz Sarajeva, koji je zenički kadiluk dobio 1771. godine.

Već je napomenuto da je stravičan genocid koji je prouzrokovala vojska princa Eugena Savojskog 1697. godine ukinuo sve tokove života i u pravom smislu riječi umrtvilo Zenicu, ali se tokom XVIII vijeka život polagano obnavlja, posebno vitalne funkcije i objekti, poslovnog, trgovačkog, vjerskog i prosvjetnog karaktera. Uglavnom, tradicija prenosi dio obnovljenih ili nanovo izgrađenih objekata koji, uglavnom, ponovo dočaravaju konture grada i gradskog u ovom kraju. U periodu koji je već obrađen, skoro uvijek se uz Zenicu stavljao epitet «kasaba», kao da se time umanjuje sve ono važno i vrijedno što je ovaj grad bio i značio u društveno-ekonomskom životu ili političkim relacijama, mada treba voditi računa i o tome, da u izvornom značenju riječ kasaba označava manji grad, što je Zenica u to vrijeme i bila. Zahvaljujući razvoju trgovine i zanatstva, relativno brzo se razvijala.

Zenički kraj je već u XVII i XVIII vijeka posebno apostrofirao po razvoju nekih specifičnih zanata, i to u mnogo širim relacijama. Nadaleko su bili poznati majdani kamena iz Mošćanice, posebno po izradi nišana, zatim Brnjic po pravljenju brda, naselja Janjići i Vranduk po ćilimarstvu. Na rijekama Bosni i Kočevi bile su postavljene tabhane. Višak proizvoda izlagao se na tradicionalnim vašarima i sajmovima. Trgovalo se poljoprivrednim proizvodima.

Osmanlije su postigli poseban uticaj u oblasti graditeljstva, gdje je stvoren jedan poseban bosansko-muslimanski stil u gradnji sakralnih objekata(džamija, mesdžid, mekteb, medresa),

ali i mnogih drugih zanimljivih profanih građevina (hanovi , karavansaraj i musafirhane) koje nastaju obnovom ili izgradnjom drumskih pravaca. Zenica dobiva i prve javne česme, vodovod, administrativno-upravne zgrade i mnogo toga, što će se posebno obraditi. Uglavnom, gotovo sve građeno je i izdržavano kao vakuf, zadužbina koju *su* obezbjeđivali ne samo nosioci vladajuće feudalne klase i državne vlasti nego i predstavnici nižih društvenih slojeva, trgovci i zanatlije, što je opet, jedna interesantna karakteristika bosansko-muslimanske kulture.

Novonastala kultura imala je znatan uticaj na razvoj nekih elemenata unutrašnje arhitekture (doksat, divanhana, sendžer, minder), po čemu se i Zenica može prepoznati, zatim pojavom zanata, naročito onih koji se bave obradom drveta, metala i kože, na odjevne predmete različito oruđe i oružje. Kao i u cijelom bosanskom ejaletu i u Zenici zanatlije *su* bile povezane u esnafe, cehovske organizacije.

S kraja XVIII i početkom XIX vijeka izvori bilježe mnoge promjene u životu i biću samog grada, čije stanovništvo gotovo i ne oscilira u brojčanom pogledu (u prosjeku tu se uvijek govori o 300 kuća i oko 2.000 žitelja muslimanske, katoličke i pravoslavne vjere) pa jedan od putopisaca spominje i "otvorenost kasabe i to, da je bez utvrde". Jedan broj zanimljivih vijesti moguće je naći i u druga dva siđžila zeničkog naiba: prvi od 1244.-1254. godine po Hidžri (ili 1829.-1839. godine), a drugi 1278.-1280. godine po Hidžri (ili 1862. 1870. godine) Među podacima preovladavaju oni koji često ukazuju na privredne i trgovačke veze samog grada, ali moguće je naći i sijaset sitnih vijesti iz domena društvenih odnosa.

Agonija i anarhija u tursko-osmanlijskoj državi naročito se osjetila u toku XIX vijeka. Povećani ratni naponi doveli su do toga da je poreski pritisak otežavao položaj potlačenog stanovništva (raje). Javljaju se odmetnici od zvanične vlasti. Poneki među njima pokazuju i živi interes za Zenicu. Sredinom XIX vijeka došlo je do teritorijalno-političkih promjena po kojima je Zenica, reformama seraskera Omer-paše Latasa (1850.-1852.) postala sjedište mudirluka (sreza) a u sastavu travničkog kajmakaluka, da bi novim reformama organizacije vlasti iz 1865. godine postala nahija u sastavu travničke kaze.

Iz ovog vremena postoji zanimljiv i dragocjen zapis fra Ivana Franje Jukića, najinteresantnije pojave u modernoj historiji

Bosne i Hercegovine, koji je 1843. godine prošao ovim krajem, te za položaj i izgled napisao da je "ljepotom neizpisan". U drugoj polovini XIX vijeka započela je i izgradnja modernog, za to vrijeme, putnog pravca Sarajevo-Bosanski Brod, koji je u Zenici skretao na prijevoj Vjetrenice. Drum je izgrađen 1864. godine, pa se time otvaraju novi privredni tokovi i vidici dolinom rijeke Bosne. U promet je puštena i relacija lokalnog puta Zenica-Busovača, a u isto vrijeme pravili su se planovi o izgradnji željezničke pruge dolinom rijeke Bosne.

Uz sve evidentne promjene, neophodno je napomenuti da ostaje ipak činjenica da se gotovo sva privreda zeničkog kraja oslanjala na zemljoradnju, uz jedan broj zanatskih radionica koje su svojim proizvodima zadovoljavale interese vojnika i domaćeg stanovništva. Jedan podatak iz 1249. godine po Hidžri (ili 1834. godine) navodi da je u zeničkoj čaršiji evidentirano šest mesara, pet pekara i tri proizvođača svijeća. Nešto kasnije prema podacima iz 1859. godine poznato je da u širem zeničkom kraju ima evidentiranih 70 zanatskih radnji. U arhitektonskom pogledu, Zenica je sredinom XIX vijeka dobila obilježje pravog bosanskog grada, u kojem dominiraju građevine, koje u potpunosti održavaju takav način gradnje, te se ističe svojom posebnosti. U takvom maniru je sagrađeno i nekoliko vrijednih sakralnih i profanih objekata, koji su i danas slike tog vremena.

Na duhovnom planu u toku XIX vijeka pojavljuju se, opet, prepisivači od kojih treba spomenuti Muhameda Esada (Ishakefendi-zade), kadiju iz Zenice koji je prepisao dva rukopisa na arapskom jeziku, prvi 1800. godine a drugi 1816. godine. Isto tako, treba spomenuti anonimnog muderisa koji je početkom XIX vijeka prepisao: "Nenafi en-nas", djelo što ga je pjesnik Nidai posvetio sultanu Selimu. Zatim, Husein bin Salih iz Zenice prepisao je 1848. godine Gazalijevo djelo: o ljudskim saznanjima «Ayuha i walad» koje raspravlja o ljudskim saznanjima i važnosti duhovne čistoće i lijepog morala. Zanimljiva ličnost zeničkog političkog, ali i društvenog i kulturnog života je Mehmed Čohadžić-Džudi, koji je početkom XIX vijeka bio naib u zeničkom kadiluku, ali je ostao zapamćen kao pjesnik i epigrafičar o čemu se vrlo malo zna. U drugoj polovini XIX vijeka došlo je do otvaranja novih škola, proširivanjem mreže objekata, koji su isključivo konfesionalnog karaktera.

U gotovo potpunom mrtvilu znanja o prošlosti ovog grada u periodu XIX vijeka svako saznanje je dragocjeno. Naročito su zanimljivi podaci kojima se definiše neki od aspekata života ovog grada. Tako jedan podatak govori da je bosanski vezir Salih Vedžibi -paša pismom od 13. juna 1839. godine javio zeničkom mudiru da mu je poslao novac potreban za popravku džamije medrese i javnih česama u Zenici. Trebalo bi da se ovim donatorstvom pojača uticaj vakufa u Zenici, pa se ovom prigodom spominje jedan od velikih legatora. Naime, Travničanin Hadži Alibeg Hasanpašić, sin Muhamedbega 1.1.1291. godine po Hidžri (ili 18.2.1874. godine) pored ostalog sagradio je mekteb u kasabi Zenica kod Segban-agine džamije u istoimenoj mahali, a za čije je uzdržavanje ostavio više objekata (magaza s odajom na spratu i dva podruma, pred njom kućom u čaršiji). Kupio ju je od Drine Saliha i suvlasnika, a graniči s jedne strane magazom i sa tri strane javnim putem. Tri dućana što ih je sagradio legator kraj svoga mekteba, kod potoka graniče sa tri strane potokom, a s četvrtе javnim putem. Ovo je samo jedan od refleksa koji približava neke aspekte zeničke prošlosti modernim trendovima, ali i važna mjera stvari o kojima se mora voditi računa.

Sačuvano je nešto dokumenata koji govore o nekim aspektima života ovog grada, posebno u onim područjima koja se mogu mjeriti terminom svakodnevnog života (podaci o poplavama, poharama, skupocini, ali i ženidbama, trgovačkim vezama), pa se sve to može nekako povezati kao dio još neistražene zeničke prošlosti. Tako je prema jednom podatku iz 1802. godine zenički naib zatočio u vrandučki zatvor mahalbašu Mahmuta iz sela Gračanica, jer je podsticao narod na pobunu, dok drugi podatak iz 1810. godine govori o tome da je vrandučki dizdar dobio naređenje za smještaj dva zatvorenika iz Zenice.

Dolazak austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu značio je jedno novo, dosta snažno iskustvo, ali i obavezu, što će se na primjeru Zenice i pokazati. Zabilježen je snažan urbani i privredni razvoj, evidentan je dalji proces u stvaranju građanske svijesti. U prvih nekoliko godina nova vlast je mnogo uložila u snažan proces industrijalizacije ovog grada otvaranjem do 1892. godine nekoliko kapitalnih objekata: rudnika uglja, Željezare, Tvornice papira, Kaznionice, uvođenje željezničke pruge što će se odraziti na sve aspekte života ovog grada.

Do kraja XIX vijeka bilježi se nagli priliv stanovništva, Zenica je, po prvi put u svojoj prošlosti, postala pravo središte regije u kojoj su se bez posebne naglašenosti smjenjivali grad i industrijsko naselje, te je postepeno poprimala osobine modernog grada u najljepšem značenju te riječi, čemu su svoj ne mali doprinos dali i doseljenici iz mnogih evropskih gradova, privučeni službom u pojedinim privrednim objektima. Zadržane su, obnovljene ili na novim osnovama postavljene mnoge institucije političkog, društvenog i kulturnog karaktera, stvorene su nove organizacije, ali je došlo i do polagane političke polarizacije i nacionalnog buđenja triju naroda na ovim prostorima.

Do kraja ovog vijeka isprofilisaće se i prvi zenički intelektualac modernog senzibiliteta Muhamed Seid efendija Serdarević, koji je svojim grandioznim djelom udario temelje jednom novom odnosu prema svim poljima duhovnog u ovom gradu i mnogo šire. Djelujući u Sultan Ahmedovoj medresi udahnuo joj je novi, reformatorski duh, promijenio mnogo toga i učinio da se ova institucija predstavi kao važan činilac u samom gradu i regiji. Na kraju, da se naglasi, poseban smještaj, bogatstvo raznih prirodnih dobara (ugalj, željezna rudača, drvo), zanimljiv geografski položaj, blizina rijeke Bosne i što je najvažnije: želja i htijenje građana ovog grada da se otrgnu sveprisutnoj letargiji uticali su da se u nizu momenata, prošlost ovog grada otkine od ustaljenog, te da se mnogim novijim aktivnostima utiče na promjene i tako pokaže samosvijest, koja zapisana postoji u historijskim dokumentima.

Stanovništvo

Prvi podaci u kojima se decidno spominje broj stanovnika potiču iz XV vijeka (1489. godina) u kojem je zapisano da trg Bazanica ima 86 kuća, šest neoženjenih, jedna baština, isto toliko udovica, Muslimana 4, neoženjenih tri i benneka 1. Jedna vijesti iz sedme decenije XVI vijeka spominje da je grad Zenica imao 330 kuća, što približno podrazumijeva oko 2.000 stanovnika. Slično brojčano stanje potvrdio je i vizitator, bosanski biskup fra Marijan Maravić koji je između 1646. i 1650. godine obilazio Bosnu i ostavio zapis "da Zenica ima 300 turskih kuća".

Prema navodima u historijskoj literaturi radi se uglavnom o muslimanskom stanovništvu, jer je biskup fra Mate Delivić 1736. godine napisao da u "Zenici nema kršćana". Austrijski špijun Božić u svom vojno-geografskom opisu Bosne i Hercegovine napisao je da "Zenica ima 200 turskih kuća", a radi se o njegovom putovanju iz 1785. godine. Suhoparni izvori potvrđuju tek da se u XIX vijeku može govoriti o prisutnosti pravoslavnog i katoličkog stanovništva u Zenici, i to isključivo naseljenih u okolini grada. Tek je fra Ivan Franjo Jukić 1842.- 1843. godine zabilježio da u Zenici ima 1.200 stanovnika "koji su turci, ristjani i malo krstjana" a bilo je 215 kuća.

Jedan drugi istraživač bosanske prošlosti Gustav Thommel, šezdesetih godina XIX vijeka napisao je da Zenica ima približno 2.200 stanovnika. Već u to vrijeme izvori će potvrditi prisutnost i jevrejskog življa, kao i tzv. bijelih cigana islamske vjeroispovijesti. Nekoliko putopisaca (Abdel Lukšić, Vjekoslav Klaić i Tomo Kovačević) i prije zvaničnog popisa stanovništva kojeg je obavila Austro-Ugarska monarhija 1879. godine, spominju da je ovaj grad brojao oko dvije hiljade stanovnika.

Prvi zvanični popis stanovništva u Bosni i Hercegovini obavljen je 3. juna 1879. godine prema propisima koji su tada vrijedili u carevini, uz niz manjkavosti, te se smatra nepotpunim. Prema rezultatima, Zenica je imala 438 kuća i 426 stanova, muških stanovnika 1.135, dok je ženskih bilo 966, što je ukupno 2.101 žitelja. Od ukupnog broja stanovnika, muslimanskih žitelja je 1.718, pravoslavnih je 207, katoličkih 128, jevrejskih 48, dok ostalih nije bilo. Sljedeći popis stanovništva u Bosni i Hercegovini desio se šest godina poslije, 19. juna 1885. Rezultati su slijedeći: kuća ima 581 a stanova 699, muškog stanovništva je 1.652. dok je ženskog 1.421 što je ukupno 3.073 stanovnika. Od njih, muslimanskog je 2.146, katoličkog 461, pravoslavnog 338, jevrejskog 120, a ostalih 8. Neoženjenih je bilo 1.627 a oženjenih 1.264, obudovjelih 182, a razvjenčanih nije bilo. Sveštenika je bilo devet, državnih činovnika 18, opštinskih i drugih činovnika dva učitelja, jedan zdravstveni radnik i dva vlastelina. Ovaj popis je i jedinstvena socijalna karta stanovništva Zenice. Slobodnih težaka bilo je 339, jedan kmet, posjednika kuća i rente 20, tvornica, trgovina i obrta 1256, pomoćnih radnika i sluga 359, ostalog muškog stanovništva preko 16 godina bilo je 83. Drugih žena i djece bilo je 2.110, austrougarskih državljana bilo je 302, a

ostalnih stranaca ukupno četiri. Treći zvanični popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini obavljen je 22. aprila 1895. godine. Prema njegovim rezultatima stanje u Zenici je slijedeće: ukupno kuća je 765, od čega nastanjenih 681, a nenastanjenih 84, dok je stanara ukupno 834, Broj popisnog stanovništva je 4.222, među kojima su 172 aktivna vojnika. Muškaraca je 2.381 a žena 1.845 . Po vjeroispovijesti: muslimanskog stanovništava je 2.440, katoličkog 1.016, pravoslavnog 587, jevrejskog 176, 7 evangelista.

Socijalna struktura izgleda ovako: vlasnika, glavara porodice 16, srodnika 10, slobodnih zemljodjelaca (glavari porodica) 219, a srodnika 630. Kmetova (glavara porodice) je 169, a srodnika 32, slobodnih zemljodjelaca, koji su i kmetovi (glavari porodice) je 9. Od ostalih osoba koje se bave poljodjelstvom, glavari porodice su 68, a srodnici 183. Ukupan broj osoba koje se bave poljodjelstvom je 1.344. Broj ostalog civilnog stanovništva je 2.882. Ovdje je potrebno napomenuti da su pripadnici zemalja carevinskog vijeća najbrojniji-360, zatim zemalja mađarske krune je 314 i stranih državljana je 17 U ovom popisu nalazi se i spisak svega onoga što se podrazumijeva pod gradom : Zenica, Briznik, Carina, Čuprija, Čaršija, Čelebija, Džamišće, Gajce, Gornje Polje, Gradac, Greblje, Jalija, Kadijina voda, Kamenita čuprija, Kasapnica, Kočeva, Krč, Krivače, Kučukovići, Kulovica voda, Londža, Mejdanžik, Mokošnica donja, Mokošnica gornja, Odmut, Pazina voda, Podbrježje, Potok, Sejmen, Tabačka mahala, Trgovišće, Vinograd, Vučjak, Zamahala i Zukića mahala.

Spomenuti su i javni zavodi i uredi u Zenici na dan popisa 22. aprila 1895. godine Tu se spominje: Kotarski ured, sud i poreski ured, zatim zapovjedništvo kotarske postaje i zapovjedništvo postaje, Zemaljska centralna kaznionica, carinski i finansijski odjeli i rudarska uprava. Tu je postajao vojnički poštanski ured i kombinovani vojnički i brzojavni uredi. Samo poređenja radi, Zenica je u prvih dvanaest godina austrougarske uprave (do 1899. godine) povećala broj stanovnika za više od dva puta. Samo mehaničko upoređivanje sa ranijim režimom to zorno potvrđuje, a objašnjenje leži u činjenici da, nova vlast dovodi veliki broj stranaca, činovnika, željezničara, trgovaca, žandarma, ali i radnika. Useljavanje stranaca pojačano je devedesetih godina XIX vijeka.

Uprava

Nedostatak primarnih izvora onemogućava da se u potpunosti stekne slika o teritorijalno-političkoj upravi u Zenici od srednjeg vijeka do 1899. godine. U historijskoj literaturi prisutno je mišljenje da je Zenica bila u sastavu srednjovjekovne župe Brod, što će i osmanlijska vlast 1463. godine primiti i tako nazvati cijeli ovaj kraj. Prema podacima iz popisnih deftera iz XV vijeka /1468.-1469., 1485. i 1489. godine) Zenica je bila maleni trg u sastavu kadiluka i nahije Brod. U svakom pogledu radi se o naseljenom mjestu čiju je unutrašnju organizaciju teško proučiti. U toku XVI vijeka moguće je naslutiti da je Zenica bila sjedište brodskog kadiluka, pa se i njen status donekle promijenio. Postala je nahija u kojoj se spominje naib kao i janjičarski serdar i to je bilo sve do 1557. godine kada je došlo do preseljenja kadije u Travnik.

Teritorijalna jedinica mahala mogla je da pravno egzistira ako postoji tu džamija. Pošto podaci spominju da se u Zenici početkom XVI vijeka govori o sejmenskoj džamiji (1506. godina) kao i džamiji sultana Sulejmana II Veličanstvenog (1520.-1566. godine) pretpostavlja se da je i Zenica dobila svoje mahale, kao niži upravni oblik vlasti. Da su te pretpostavke realne ukazuje i već dosta puta iskorišten podatak iz 1557. godine o gradnji mesdžida i mekteba u sejmenskoj mahali. Popisni defter iz 1604. godine spominje kasabu Zenica, koja pripada brodskoj nahiji. Imala je pet mahala. Biskup fra Marijan Maravić 1655. godine posjetio je i Zenicu. Spomenuo četiri džamije: Sejmenska, Kočevska, Čaršijska i Potočka. One su bile istovremeno i sjedišta mahala. Nešto kasnije će biti spomenuta i peta mahala i džamija na Jaliji. Pored prosvjetno-vjerske funkcije, u okolini pojedinih mahala nastaju prava stambena naselja (Londža, Odmu, Trgoviše, Carina, Malta), koja se u administrativno-upravno-teritorijalnoj upravi, razmještaju i dijele na mahale i sokake u Zenici. Nešto podataka moguće je naći i u sidžilima zeničkih naiba, prije svega u onom iz 1170.-1173. godine po Hidžri (ili 1757.-1760. godine).

Spominje se i mahala Gučevo, s pravom se pretpostavlja da je mahali Kočevo. Tu je i neka neidentifikovana mahala Oprtanj, mahala Tugna. U nepoznatoj mahali Vrtelica u gradnji je Sibjan-mekteb. U sidžilu ima podataka o mahali Ormar kao i o Lukovini i Mokošnici, zatim, kao mahala se spominju i

Kamberovići. U jednom popisu, o doprinosu za menzihanu iz 1792. godine, pored ostalog, navedeno je da kasaba Zenice ima slijedeće dijelove: mahalul Odmul kao i džemate Osman Čelebi, Kočevu, Čaršu (Čaršija) i Babino. U ćelifemi (jamstvu) od 6. novembra 1793. godine spomenuli su samo džemati: Baba-da i Sekban (Sejmen).

Nedostatak izvora onemogućava bilo kakvo hipotetičko mišljenje o mnogim mijenama u Zenici oko organizacije vlasti od kraja XVIII do sredine XIX vijeka, te se posrednim putem pokušava nešto razriješiti. Tako tradicija spominje postojanje institucije kajmekama (zastupnika vezira ili valije). U Zenici, kadija i naibu su bili legitimni predstavnici tursko-osmanlijske vlasti. U organizaciji vlasti, administrativnoj podjeli i upravi u Zenici ili šire u Bosni i Hercegovini, nema nikakvih podataka, sve do reformi seraskera Omer-paše Latasa (1850.-1852.) godine. Zenica je postala sjedište mudirluka (sreza) koji se nalazio u sastavu travničkog kajmekamluka (okrugula). Novom teritorijalnom reorganizacijom i podjelom 1865. godine, Zenica se više ne spominje kao sjedište mudirluka (sreza) nego kao ispostava travničke kaze (područje jednog kadije) . Ovakav status Zenica je zadržala do dolaska austrougarske monarhije.

Prema svim pokazateljima, austrougarska vlast je zadržala teritorijalno-upravnu podređenost Zenice prema Travniku, te je ovaj grad postao opština sa svim atributima vlasti koju je ona nosila. U samom gradu kao jedan od aspekata promjena, pojavljuju se ulica kao element polagane urbanizacije, ali je i identifikaciji svega ostalog ostala mahala i sokak no oni izgleda, nemaju administrativno značenje. Mahala Čaršija nastala je na najboljem topografskom i geografskom položaju u gradskom jezgru, na mjestu gdje se sastaju brojni lokalni putevi, kuda prolazi glavni drum. Nalazila se na dužini od 250 metara između rijeke Kočeve i Bosne (Čaršija-trgovačka četvrt grada, tržište, trg). Mahala Jalija (obala uz rijeku) ima džamiju s drvenom munarom, groblje i sva stalna izvora - Hadžinicu i Kadinicu a bilo je i Saćakova ćikma. Mahala Kočeva (nepoznat termin) imala je najviše kuća i najgušće je izgrađena. Kuće su bile okupljene na pet grupa. Postojala je i Kočevska javna ćesma i Studenac u sokaku Pišće. Od javnih objekata identifikovana je menzilhana i tabhana. Uz džamiju je bio mekbet. Mahala Sejmen (stražar, pandur), tipski primjer, po položaju, izgledu i funkciji mahala u bosanskoj kasabi.

Uz džamiju je izgrađen mekteb, šadrvan i česma koja je obnovljena 1855. godine. Nešto niže u ovoj mahali je sokak Londža (skupština, vijeće, sjednica).

Mahala Potok (prema Vražalskom potoku) je stambenog karaktera. Pored džamije imala je i ženski mekteb. Postojala su još tri toponima koja u sebi imaju riječ mahala: Tabačka Mahala, Zamahala i Zukića Mahala. U popisnim dokumentima od 22. aprila 1895. godine spomenuti su slijedeći dijelovi grada Zenice: 1. Barake, 2. Briznik, 3. Carina, 4. Čuprija, 5. Čaršija 6. Čelebija 7. Džamišće 8. Gojce 9. Gornje Polje 10. Gradac, 11. Greblje 12. Jalija 13. Kadijina Voda 14. Kamenita 19. Kučukovići 20. Kulovica voda 21. Londža, 22. Mejdandžik 23. Mokošnica Donja 24. Mokošnica Gornja 25. Odmut 26. Pazina Voda 27. Podborje 28. Otok 29. Sejmen 30. Stana 31. Tabačka Mahala 32. Trgovišće 33. Urije 34. Vinograd 35. Vučijak 36. Zamahala 37. Zukića Mahala.

Zanati

O privrednim prilikama u Zenici do 1899. godine može se, prema raspoloživim izvorima, samo fragmentarno govoriti i to kao o jednoj od poluga društveno-ekonomskog razvoja, da bi se ovom zgodom istaklo zanatstvo, kao specifična kategorija. U izvorima teško je naći podatak koji se odnosi na razvoj zanatstva za stariji period (XV-XVIII vijek) Samo jedan dokument iz 1493. godine spominje Vuška Radienčića iz Zenice koji polaže zakletvu i daje garanciju imanjem da će platiti podstrigaču sukna (trgovcu tekstila) osam zlatnih dukata. Zanimljivo je spomenuti da i u toponomastici zeničkog kraja vrlo malo ima karakterističnih naziva mahala, sokaka i drugih naziva koji asociraju na neki zanat. Ipak, toponimi: Carina, Zacarina, Malta, Tabhana, Londža jasno ukazuju da se ipak nešto može naći.

Literatura bilježi da je privredna aktivnost u zeničkom kraju isključivo naturalnog karaktera, u kojoj dominiraju zemljoradnja i stočarstvo. Prema podacima iz zeničkih sidžila, najraspostranjeniji zanati su oni tradicionalni: kovački, nalbantski (potkivači konja), berberski (suknari), ekmeščijski (pekari). Podaci ukazuju da se u Zenici naročito razvijalo konjogojstvo. Tako, 1758. godine, travnički kadija traži da mu se obezbijedi stotinu konja za prenos stvari. Nešto kasnije će opet tražiti da mu iz Zenice obezbijede još tri stotine konja. Treba napomenuti da je

za održavanje ovolikog broja konja bilo neophodno niz različitih zanata.

Razvijen je bio i kasapski zanat, te se tako porez plaćao u bravljem mesu. Poseban porez "tevzi-haneleri" iznosio je u Zenici 1.500 oka bravljeg mesa. Uz ovaj zanat razvio se i katlakčijski (pravljenje prostog, odnosno drvenog sedla). Pored toga, postoje i podaci koji ukazuju da su se u Zenici razvijali i sljedeći zanati: kujundžijski (zlatarski), sahadžijski, kalajdžijski, kantardžijski, kaldrmdžijski, buzandžijski, tutundžijski, mumdžijski (svijećarski), samardžijski, tufegdžijski (puškarski). Jedan broj zanata razvio se i u pojedinim okolnim selima. Tako su se u Brnjicu pravila "brda" za tkačke stanove. Drivuša je poznata po proizvodnji mutapa (pokrovaca), Mošćanica po proizvodima nišana, a Janjići i Gornja Zenica po ćilimarstvu.

Prema izvorima u Zenici je do 1818. godine evidentirano šest mesara, pet pekara i trojica proizvođača svijeća. Istovremeno, na rijekama Bosni i Kočevi bile su sagrađene tabhane, mlinovi za mljevenje žita. U gradu su se razvijali i tzv. specijalni zanati, kao što su čerahorski (popravljanje zgrada i mostova), duvardžijski (zidari), dundžerski (starinski stolari). Prema katastarskoj karti iz 1882. godine u Zenici je bilo pedesetak zanatskih objekata. Prema specifikaciji, to izgleda ovako: dućani raznih vrsta (15); bakalske radnje (23); ugostiteljski objekti (28); pekarske radnje (1); terzijske radnje (6); kovačke radnje (5); sarači i sl. (5); berberi (4); kasapske radnje (3); i ostali objekti (3). Struktura kazuje da je primarna trgovačka funkcija, jer na nju otpada 61 % svih objekata. Prema ovom popisu bilo je 30 zanatskih radnji. Zanimljivo je spomenuti i to da se muslimansko stanovništvo u većini bavi zanatskom proizvodnjom, dok su pravoslavci uglavnom trgovci. Na osnovu podataka koji su prikupljeni do kraja XIX vijeka u Zenici je bilo 31 zanatska radnja. Vlasnika po vjeroispovijesti bilo je 24 muslimana 7 jevreja, 1 pravoslavac i 1 vlasnik katolik, dok su 4 bile nepoznato vlasništvo. Istraživanja privrednih tokova u zeničkom kraju do 1899. godine ukazuju na to da je došlo do potiskivanja naturalnih oblika razmjene i proizvodnje, čime se stvaraju mogućnosti proširivanja unutrašnjeg tržišta, posebno procesom industrijalizacije. Sve je to bilo pod uticajem ekonomske politike kakvu je vodila Austro-Ugarska monarhija na ovim prostorima. Privredna osnovica zeničkog kraja, kao i samog grada do 1899.

godine bila je i ostala zemljoradnja. Tome su pogodovali prirodni uslovi: plodna dolina rijeke Bosne i šumovit kraj. U zeničkom kraju se razvilo i voćarstvo (šljiva, jabuka, kruška,) stočarstvo i proizvodi (mlijeko, sir maslo, meso) dok, u ratarstvu dominiraju kulture kukuruza, pšenice ječma i zobi.

Znamenite građevine

1. KONAK – upravna zgrada prema zapisima iz XVIII vijeka u njemu je bila kancelarija kadije i kajmekama. Adaptirana je i proširena 1891. godine, pa je bila sjedište zeničke opštine u austrougarsko doba;
2. HUČUMET – /sudnica zeničkog naiba/ prema zapisima iz XVIII vijeka nalazila se u mahalama Jalija i Sačakova čikma. Kamena magaza služila je kao pritvor.
3. MEHKEMA – (kadijska kuća sa kancelarijom) nepoznato kada je građena kao i sama lokacija;
4. KARAULA – (stražarnica) prema zapisima iz druge polovine XVIII vijeka sagrađena je u odbrambene svrhe;
5. HADŽI MAZIĆA KUĆA – prema pretpostavkama građena 1835. godine. Primjer bosansko-muslimanske stambene arhitektu Prema kazivanjima u njoj je austrijski general Josip Filipović avgusta 1878. godine odsjeo i primio bosansku delegaciju na čelu sa Hafiz pašom;
6. KAMENITI (KAMENI) MOST – na rijeci Kočevi prema zapisima sagrađen je u XVI vijeku, spominje ga zastavnik Božić 1785. godine. Srušen 1945. godine i ponovo obnovljen;
7. DRVENI MOST – na rijeci Bosni prema putopiscu Dragutinu Franiću sagrađio ga princ Eugen Savojski 1697. godine u vojničke svrhe. Historijski je dokazano da ga je srušio serasker Omer-paša Latas 1850.godine;
8. MENZILHANA – (odmaralište za tatara-poštara, za smještaj konja-nepoznato vrijeme gradnje, tursko doba, mahala Kočeva, između Carine i Zacarine;
9. MENZILHANA, tursko doba, negdje uz konak;
10. KIRAETHANA – (čitaonica) nepoznato vrijeme gradnje, pretpostavlja se da je iz druge polovine XIX vijeka, preko puta Konaka;
11. MERHEMIĆA MUHAREMAGE HAN – prema pretpostavkama Hamdije Kreševljakovića, pred kraj XVIII vijeka, neposredno uz

Čaršijsku džamiju, imao je i dvije magaze. Naziva se i Sajdov han, porušen 1925. godine;

12. TAHMIŠĆIJIN HAN – prema pretpostavkama Hamdije Kreševljakovića građen je u XVIII vijeku, zidan od kamena i čerpića s velikim vratima na svod. Imao je i tahmis, pržionicu kahve. Lociran je u čaršiji, a porušen je do početka Prvog svjetskog rata;

13. AHAR HAN – nepoznato vrijeme nestanka. U vrijeme prije dolaska Austro-Ugarske i poslije, služio je kao musafirhana, a stajao je uz Merhemića han. Prestao je raditi poslije Prvog svjetskog rata;

14. HERCEGOV HAN – nepoznato vrijeme gradnje. Podignut je od kamena i čerpića. Jedno vrijeme austrougarska vlast je u ovaj han smjestila komandu mjesta. Lociran je u samoj čaršiji. Srušen je 1927. godine;

15. SEJSENSKA JAVNA ČESMA – nepoznato vrijeme gradnje;

16. SUHA JAVNA ČESMA – nepoznato vrijeme podizanja, locirana u čaršiji;

17. KOČEVSKA JAVNA ČESMA – u blizini istoimene džamije;

18. SEMINA JAVNA ČESMA – pred dvorištem pravoslavne crkve;

19. ČAUSEVAC – bogato i studeno vrelo u neposrednoj blizini Čaršije;

20. KULOVICA – izvor u istoimenoj mahali;

21. GOSPAVINO VRELO – uz Kameniti most;

22. STUDENAC – u sokaku Pišće;

23. CRKVENA VODA – uz pravoslavnu crkvu;

24. HADŽINICA – sokak Londža;

26. JAVNI VODOVOD – sagrađen je 1898. godine. Trasa vodovoda i kanalizacije išla je od drvenog mosta do zgrade željezničke stanice;

27. NARODNA OSNOVNA ŠKOLA – sagrađena 1889. godine, a dograđena 1895. godine. Neposredno uz školsku zgradu prema željezničkoj stanici podignuta je štala, a sa desne strane pčelinjak.

28. KASINA I ČITAONICA – podignuta 1899. godine služila kao klupska prostorija za austrougarske činovnike i poslovne ljude

29. HOTEL "ORIJEANT" – građen osamdesetih godina XIX vijeka, neposredno uz željezničku stanicu;

30. PRUGA I ŽELJEZNIČKA STANICA – završena gradnjom jula 1879. godine;

31. RUDNIK UGLJA – otvoren 5. maja 1880. godine;

32. ŽELJEZARA ZENICA – otvorena 1892. godine;
33. FABRIKA PAPIRA – otvorena 1885. godine;
34. ZEMALJSKA KAZNIONICA – građena 1886-1906. godine;
35. KAZNIONIČKA AMBULANTA – sa 50 kreveta, građena 1886. godine;
36. SRESKI SUD;
37. GRUNTOVNICA;
38. ŽANDARMERIJSKA STANICA;
39. BARAKE ZA VOJSKU;
40. SULTAN AHMEDOVA (ČARŠIJSKA) DŽAMIJA – prema tarihu, na ulazu u džamiju iz 1288. godine po Hidžri (ili 1871.-1872. godine) sultan Abdul-Aziz obnovio je džamiju svoga djeda sultana Ahmeda III /1703.-1730/. Postoji mišljenje da je ova džamija građena na starijim temeljima džamije koja je srušena u vrijeme pohoda princa Eugena Savojskog 1697. godine. Prilikom katastrofalne poplave 1872. godine srušena je i iste godine obnovljena. Locirana je u centralnom dijelu Čaršije;
41. SEJMENSKA DŽAMIJA – građena prije 1506. godine, prema godini sa kamena koji se nalazi u temelju džamije, a 912 godine po Hidžri. Nalazi se u mahali Sejmen;
42. KOČEVSKA DŽAMIJA – građena na temeljima džamije sultana Sulejmana II Veličanstvenog /1520.-1566/ ;
43. POTOČKA ILI OSMAN ČELEBIJNA DŽAMIJA – spomenuta je u izvještaju biskupa fra Marijana Maravića 1655. godine
44. MESDŽID – građen poslije 1557. godine, negdje u zeničkoj čaršiji, vakuf Abdije, sina Hadži Memije;
45. MEKTEB – nalazio se uz svaku spomenutu džamiju. Vjerovatno su građeni kada i džamija. Najstariji mekteb datira se iz 1557. godine;
46. ŽENSKI MEKTEB – sagrađen u neposrednoj blizini Osman-Čelebijne džamije: Nepoznato vrijeme gradnje;
47. SULTAN-AHMEDOVA MEDRESA – po pretpostavkama, građena je u vrijeme vladavine sultana Ahmeda III /1703.-1730/. Najznačajnija vjerska i kulturna institucija zeničkog kraja;
48. RUŽDIJA – svjetovna osnovna muslimanska škola nepoznato vrijeme gradnje, negdje u čaršiji;
49. MUSALLA – groblje i turbe četvorice šehida porijeklom iz Sama (Sirija), koji su prije političkog sloma srednjovjekovne Bosne širili islam. Evidentirani su nišani iz 993. godine po Hidžri (ili 1585. godine) ;

50. HAREM SULTAN AHMEDOVE DŽAMIJE – najstariji nišan iz 1675. godine;
51. HAREM POTOČKE DŽAMIJE – najstariji nišan iz 1086. godine po Hidžri ili 1675-1676. godine;
52. KATOLIČKA CRKVA SV. JOSIPA – iz 1868. godine podno Gornje Zenice. U početku pod upravom franjevaca, srušena i ponovo sagrađena 1934.godine;
53. STARO KATOLIČKO GROBLJE – u blizini Nove željezničke stanice, ekshuminirano 1954. godine;
54. OSNOVNA KATOLIČKA ŠKOLA – otvorena prije 1871. godine u župskom stanu u crkvi sv. Josipa;
55. KLOSTER po upravom sestara reda sv. Vinka, žensko odjeljenje;
56. STARA PRAVOSLAVNA CRKVA – u mahali Kulovica, sagrađena 1857. godine a sredina 1910. godine. Uz crkvu bio je stan za popa;
57. NOVA PRAVOSLAVNA CRKVA – posvećena 1885. godine;
58. PRAVOSLAVNO GROBLJE – iznad mahale Kočeva, ekshuminirano i izmješteno u Crkvice;
59. PRAVOSLAVNA OSNOVNA Škola u mahali Kulovica, građena 1857. godine Kasnije 1885. godine, preseljena uz novu crkvu;
60. SINAGOGA, HAVRA, TEMPL – Gradnja završena 1903. godine, pseudomaurski stil;
61. JEVREJSKO GROBLJE – locirano u Raspotočju kraj XIX vijeka;

Literatura

- Bjelovitić, Miloš: *Zenica i njena okolina - Ekonomskogeografska studija*, Sarajevo, 1968.
- Hrelja, Kemal: *Zenica i njena okolina*, Sarajevo, 1957.
- Jalimam, Salih: *Prošlost Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1996.
- Jalimam, Salih: *Putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju*, Zenica, 1991.
- Jalimam, Salih: *Vranduk*, Zenica, 2004.

SUMMARY

There are many reasons for such a methodical approach, where travelogue literature, jottings and descriptions of the town of Zenica (1900.) ed as a civilization phenomenon functioning as the interpretation of a historical period (ac 1900.) as a source of information about life and movemnts in almost overall historical developoment.

The manuscript has been imagined as a sentimental journey thorough cultural inheritance, monuments and the past of the region of Zenica, but also through some actual events which, along with all relevant facts about cultural inheritance gathered together, would help to find and learn something new, to put the interesting and valuable issues on such a level which could inspire anyone who desires to understand them.

Seaking of written monuments in the past is in a way our civilization debit towards those who almost anonymousle made huge efforts to give the right picture of the town which helps us to remember the characters and appearance of old-time Zenica once for all.